

AZ IGAZAK SÁTRAINÁL

A magyarországi „csodarabbi” sírok, mint megszentelt helyek
és „szakrális kisépitmények”¹

„Az Ojhel már tömve van. Siránczó és velőkig ható jakkiáltásokkal telik meg a levegő. Többnyire tanítványok, akik messze földről jöttek ide a Mester sírához, kiönteni keserűséggel telt szívüket. (Zsidó Újság 1929. jún. 28./ 8–9.)

A szakrális kisépitményekkel foglalkozó magyarországi néprajzi kutatásnak mindeddig feltáratlan területét képezik a vidéki zsidó népi jámborság kiemelt jelentőségű sírhelyei és síremlékei.² Elsősorban Északkelet-Magyarországon számos olyan sír található, amely a 20. század első felének keresztény megnevezésével „zsidóbúcsúk” célpontja volt. E kiemelt jelentőségű sírhelyek egy másik korabeli keresztény elnevezés szerint a környék többé-kevésbé ismert „csoda-rabbijainak” nyughelyei, amelyeket időnként környékbéli keresztények is felkerestek. Írásomban ezekkel a szent helyekkel, mint helyi vagy regionális jelentőségű szakrális terekkel és kisépitményeivel foglalkozom. Miként jelenik meg a sírhely kiemelt jellege a hozzá kapcsolódó közösség tudatában? Miként alakítja és használja e teret? A történeti változásokkal milyen új jelentéstartalmakkal ruházódik fel e szakrális tér? Ehhez azonban elengedhetetlen a népi jámborság néhány vonatkozásának ismertetése, valamint a megalapozó emlékezethez kapcsolódó párhuzamok áttekintése.

¹ A kutatást a Pro Renovanda Cultura Hungariae „Diákok a tudományért” Szakalapítvány támogatta. Ezúton szeretnék köszönetet mondani dr. Barna Gábornak (Kulturális Antropológiai és Néprajzi Tanszék, Szegedi Tudományegyetem) és Oláh Jánosnak (Szentírás- és Talmudtudományi Tanszék, Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem), valamint mindazoknak, akik bármi módon segítettek a kutatást.

² A vallástudomány nemzetközi tematikus vizsgálatai ugyan felfigyeltek a zsidó népi jámborság meghatározó egyéniségei köré szerveződő tisztelet és térszakralizálódás összefüggéseire, a figyelem középpontjába mégsem e személyek sírjai körül kialakult tisztelet került, holott ez meghatározó fontosságú a zsidó vallásosságban. KUNIN 1998. 139–140.

Sírok mint kiemelt jelentőségű helyek

A *Szóbeli Tanban*,³ a kanonizált megalapozó emlékezet folyamatos egymásra épülő újraértelmezésében a sírlátogatás és a sírnál krízishelyzet idején mondott ima, fohász, mint cselekedet két kiemelkedő nyughely esetében válik hangsúlyossá. Az egyik a hevroni *Machpéla* barlang, amely a zsidó hagyomány szerint Ádám, Éva, Ábrahám, Sára, Izsák, Rebeka, Jákob és Lea nyughelye.⁴ A másik pedig *Ráchel* sírja, akit Jákob *Bét-Léchem* mellett az *Efrát* felé vezető úton temetett el, előre látva, hogy a babiloni fogságba vonuló zsidók e sírnál fognak imádkozni.⁵ A *Zohár*⁶ megjegyzi, hogy az a mező, amelyet Izsák imahelyéül választott, a *Machpéla* barlang mellett volt, s a *Sechina*⁷ jelen volt e helyen.⁸ Józua és Kálev, akik a Kánaán földjére küldött kémek véleményében nem osztoztak, s később az Egyiptomot elhagyók közül egyedül léptek az Ígéret Földjére, a hagyomány szerint *Hevronban* az ősatyák sírjánál imádkoztak.⁹ Kálevről a *Zohár* elmondja, hogy leborult az ősatyák sírjánál.¹⁰ *Ráchelnek* pedig a *midrás*¹¹ szerint, aki a sírja mellett elhaladó, babilóniai száműzetésbe vonuló gyermekeit siratta, az *Örökkévaló* a zsidóság babiloni száműzetésből való visszatérésre tett ígéretet.¹²

A *jámborok sírjainak látogatása a Szentföldön* már a középkortól elterjedt szokás volt. A 10. században a rabbaniták Rabbi Joszé Hág'lili sírjánál gyógyulást vagy gyermekáldást kértek, más síroknál gyertyákat gyújtottak. Babilóniában Ezékiel és Báruch sírja volt ismert zarándokhely.¹³

E zarándokhelyek közül több később is megtartotta a jelentőségét. A 20. század elejének *neológ* periodikaiban és az *orthodox* sajtó hasábjain egyaránt feltűnt a Szentföldön tett – viszonylag szűk rétegre kiterjedő – zarándoklatok, társas

³ -Tóra se-beal pe: Tóra /Mózes öt könyve/ értelmezései, mely a Talmud könyveiben és a további vallási irodalomban ölt testet, amelynek célja, hogy az értelmezéseket a kor emberéhez közel hozza, az írott megalapozó emlékezet kiüresedését, értelemvesztését megakadályozza – ez gyakran az értelmezések további értelmezéseit jelenti.

⁴ I. Mózes 23, 1–20.; Talmud, Szota 13a.

⁵ Midrás rábbá, I. Mózes 82, 10.; Midrás rábbá, I. Mózes 97.

⁶ Széfer hazóhár /A ragyogás könyve/ a kabbala legátfogóbb gyűjteménye, Mose de Leon műve. Kabbala jelentése: 'hagyomány' – filozófiai eszmerendszer, amit tévesen gyakran pusztán misztikus jelzővel illetnek. Különböző szentföldi, német- és spanyolországi hagyományokból alakult ki, s csak részben jelent meg írott formában, többnyire közvetett kérdések révén csak beavatottnak, tehetséges tanítványoknak adták tovább. Spanyolország után új központja a felső-galileai C'fátban alakult ki, ahol Jichák Luria (Ári) tanított. Az Ári-féle imakönyv a szefárd rítusú chászid liturgia alapjává vált kabbalisztikus megfontolásokból.

⁷ Buber értelmezésében az isteni „Bennelet”, a világban szétszóródott, az anyag fogságába került isteni szikrák.

⁸ I. Mózes 24, 63.; II. Zohár Smot 39b.

⁹ Midrás rábbá II. Mózes 5, 17.

¹⁰ II. Zohár Smot 39b

¹¹ Tanulmányozás, nyomozás: a Talmudban és azon kívül található ágadá-irodalom vagy annak egyes részei, zsidó exegézis. Olyan tórai helyek magyarázatai, amelyeknél a Tóra szükségszerűsége a későbbi vallási igények, folyamatos értelmezések hatására kifejtést igényelt.

¹² Jirmeja 31, 14–16.; Midrás rábbá Siralmak 24.

¹³ FÉNER – SCHEIBER 1984. 144.

utazások híre.¹⁴ Ezen utak kiemelt helye, a *Síratófal* (*Kotel máárávi*),¹⁵ amelyet a szentföldi sírok követnek.

„Ráchel sírja. Kis ház emelkedik föléje, Efros és Bethlehem városok között húzódó országúton áll. A kis épület közepén van a sír. Montefiore Mózes¹⁶ palesztinai utazása alkalmával gondoskodott kellő karban tartásáról.” – írja dr. Kelemen Adolf (1861–1918) aradi *neológ* rabbi 1906-ban 150 fős, a *neológia* kiemelkedő személyiségeiből toborzott zárandokcsoporttal megtett jeruzsálemi útjáról.¹⁷ A sír kifosztására tett kísérlet, majd a renoválás szükségessége kapcsán az *orthodox* zsidó sajtó is megemlékezik a helyről.¹⁸ A *Machpéla* barlang zsidók előtti megnyitásáról szintén beszámol: „A Machpéla barlangban, ahol a bibliai patriarchák pihennek, évszázadokon át nem engedték be a zsidót, a barlangot birtokló arabok. Miután most az arab papság engedélyére nyitva van a barlang azok számára, akik belépti díjat fizetnek, a múltkor két zsidó turista belépett arra a helyre, ahol oly soká előttük zsidó nem járt.”¹⁹ Ezt 1906-ban a magyarországi zárandokcsoport is felkereste, melyről dr. Kelemen Adolf, később az I. világháborúban hősi halált halt, aradi *neológ* rabbi tudósít. „A Machpéla kettős barlangját, a mohamedánok úgy tisztelik, mint akár a templomteret Jeruzsálemben; hitetlen ide be nem jut. Lépcsők vezetnek a sírhoz, az ötödiknél megállunk, mert tovább mennünk nem szabad. Itt egy lyukat mutatott vezetőnk, mely a barlangig ér, hol az ősapák és az ősanák pihennek. E nyíláson át dobják papírszeletekre írott óhajukat, imájukat a zárandokok.”²⁰ Három mecset épült a Machpéla fölött. A mohamedánok sem lépnek a barlang belsejébe és beérik azzal, hogy égő lámpákat bocsátanak le a mecset nyílásain.”²¹ 1943-ban pedig a heti szakasz (*szidra*)²² kapcsán oldalas cikkben foglalkozik az Orthodox Zsidó Újság a barlang és a mező tulajdonjogával, mint az „egyetemes zsidóság egyetlen földbirtokával”.²³ RAMBAM²⁴ (1138–1204) sírja hasonló jelentőségű zárandokhely. A

¹⁴ Orthodox rabbik útleírásai: Zsidó Újság 1927. szept. 26. / 9. Zsidó Újság 1931. jan. 2. / 2. Zsidó Újság 1931. jan. 9. / 5. Zsidó Újság 1931. jan. 16. / 7. Zsidó Újság 1931. jan. 23. / 5. Zsidó Újság 1931. jan. 30. / 6. Neológ rabbi útleírása: Kelemen 1906.

¹⁵ A sajtó e szent hellyel igen részletesen foglalkozik, amint a körülötte megjelenő incidensekkel és politikai eseményekkel is. Zsidó Újság 1928. júl. 6. / 8. Zsidó Újság 1928. okt. 12. / 6, 10. Zsidó Újság 1928. okt. 19. / 1, 10, 11. Zsidó Újság 1928. nov. 2. / 7. Zsidó Újság 1928. nov. 9. / 13. Zsidó Újság 1928. nov. 16. / 10. Zsidó Újság 1928. nov. 23. / 5. Zsidó Újság 1928. nov. 30. / 6, 11. Zsidó Újság 1929. márc. 8. / 11. Zsidó Újság 1929. márc. 15. / 8. Zsidó Újság 1929. aug. 16. / 9. Zsidó Újság 1929. aug. 23. / 1. Zsidó Újság 1929. aug. 30. / 1, 9. Zsidó Újság 1929. szept. 13. / 2. Zsidó Újság 1929. szept. 20. / 13. Orthodox Zsidó Újság 1931. ápr. 24. / 7. Orthodox Zsidó Újság 1931. jún. 12. / 1. Orthodox Zsidó Újság 1942. okt. 23. / 4. Orthodox Zsidó Újság 1942. nov. 1. / 2. Általában a Jeruzsálembé érkező zsidó zárandokok első állomása.

¹⁶ Sir Moshe Montefiore (1784–1885) angliai filantróp.

¹⁷ KELEMEN 1906. 198.

¹⁸ Zsidó Újság 1928. nov. 30. / 11. Zsidó Újság 1929. márc. 29. / 12.

¹⁹ Zsidó Újság 1928. ápr. 27. / 10.

²⁰ Erről a szokásról Krausz Sámuel is beszámol. KRAUSZ 1902. 146.

²¹ KELEMEN 1906. 199.

²² A Tóra 54 részre való osztásával keletkezett egység, ami által egy év alatt – szimchát Tórától szimchát Tóraig – átolvassák a zsinagógákban Mózes öt könyvét.

²³ Orthodox Zsidó Újság 1943. jan. 1. / 4.

síremlék renoválásáról külön tudósít az *orthodox* sajtó: „Jeruzsálemből jelentik: Tiberiás (Tevajro) mellett fekszik Maimonides, a zsidó törvények nagy kodifikátora, Rabbi Jochanan ben Zakaj sírja közelében. A sírokat évről-évre zárándokoló tömegek látogatják. A sírok azonban annyira el vannak hanyagolva, hogy most elhatározták az emlékek restaurálását. Bauer Ignác filantróp egy hatalmas márványemlékművet fog Rambam sírja fölé felállítani.”²⁵

Dr. Kelemen Adolf útleírásában feltűnik még az Olajfák hegye *Chaggái* és *Maleachi* próféták sírjával, valamint *Simon hacádik* nyughelye. „Az igazságos Simon barlangja két sziklába vájt barlang hatalmas kőpaddal. Ijár 18-án (Lag-beomer)²⁶ a szent város lakói kora reggel, késő estig ide sereglenek, és itt imádkoznak; aranyhímzésű drága kendőket és finom olajat égetnek el. Jeruzsálem zsidó lakóinak valóságos ünnepnapja ez. A telek és a rajta lévő barlang mohamedánoké volt. Vagy 30 évvel ezelőtt a szefárd és askenázi közösségek megvették és azóta minden zsidó látogatja.”²⁷ A magyarországi *neológ* kirándulócsoport iszlám zárándokhelyé vált emlékhelyeket is meglátogatott. Sámuel próféta sírjához a „mecsetben a sechnek adott baksisok árán juthattunk be. A sírt egyszerű gyapotszőnyeg fedi.” – írja dr. Kelemen Adolf.²⁸

Az említett, forrásokban megjelenő zárándokhelyek korántsem ölelik föl a szentföldi zsidó vonatkozású zárándokhelyek és jelentős sírok egészét. Ezek jelentősége ma is szembetűnő, sőt internetes honlapok tárgyává is válhatnak. Egyik legismertebb ilyen jellegű sírhely, *Ráchel*, Jákob feleségének nyughelye, amelyet a remény és a gyógyulás helyeként²⁹ aposztrofálnak, halálózásának évfordulója: *chesván* 11-e, pedig megjelenik a „*csodarabbik*” évfordulóit összegző honlapokon is.³⁰ Sőt egyes *cádikok* sírhelyei fontos közösségformáló tényezővé válhatnak az Európán kívüli, Izraelben új otthont találó közösségek beilleszkedésében is.³¹

²⁴ Rabbi Mose ben Maimon, Maimonides, vallásbölcsele, aki mindhárom monoteista vallásra hatott.

²⁵ Zsidó Újság 1928. márc. 9./ 10.

²⁶ Sz'firát haomer (omerszámlálás), az aratás ideje, ami korábban örömteli időszak volt, az évszázadok során gyászidőszakká vált a hozzá kapcsolódó történeti események miatt. Az omerszámlálás 33. napja viszont általános örömnapi, ugyanis a hagyomány szerint ekkor szűnt meg rabbi Ákivá tanítványait sújtó járvány (Talmud, Jevámot 62b). Másik hagyomány szerint e napon halt meg rabbi Simon bár Joháj, aki ezt megelőzően felfedte a kabbala titkait (Talmud, Sábát 33b). Lásd: OLÁH 1999. 102–104.

²⁷ KELEMEN 1906. 197.

²⁸ KELEMEN 1906. 200.

²⁹ „A Place of Hope and Healing.” http://www.judaism.com/redstring/rachels_tomb.asp /letöltés ideje: 2005. 05. 03./

³⁰ www.yarzheit.com/letöltés ideje: 2005. 05. 03./

³¹ Rabbi David u-Mose sírhelye és a fölé emelt szentély a marokkói zsidóságnál tölt be ilyen szerepet. Építését Avraham ben Haim álomlátása előzte meg. BILU 2001. 195–212.

A zsidó népi jámborság feltűnése

A kelet-közép-európai zsidó népi jámborság kiemelkedő egyéniségeit hasonló tisztelet övezi. E tisztelet megjelenése mögött a rabbi³² közösségi funkcióihoz kötődő igényeknek *chászid* közösségbeli megváltozása állt. A 18. században a lengyelországi közösségek életét, a *chászid* irányzat kialakulásakor, ugyanis a korábbi közösségi és intézményi struktúra megszűnéséből eredő krízisek jellemezték. A 17. század folyamán külső hatásokra alapjaiban ingott meg a lengyelországi zsidó közösségek vallási élete. A korszak társadalmi feszültségeit ugyanis e lengyel zsidó közösségeken vezették le. Ennek eredményeként a közösségek vallásgyakorlásának alapját képező intézményrendszer lehanyatlott, az alap- és felsőfokú vallási iskolák, a *héderek* és *jesivák* nagy részét elpusztították, az értékes könyvtárakkal együtt.³³ A 16. és 17. század folyamán a Talmud-tudomány gócpontját jelentő országból a tudósok kivándoroltak, vagy elpusztultak; a hívek pedig tömegesen vonultak ki a városokból a falvakba, ahol a *jisuvnikok* (falusiak) körében mindinkább a vallásgyakorlás népies elemei kezdtek teret hódítani.³⁴

Mágidok, vándor prédikátorok, és *báál-séme*k, csodatevők járták a vidéket, akik közül Báál Sém Tov, Izrael ben Eliezer (1698–1760)³⁵ (BEST) emelkedett ki a *kabbala* tanításainak népi vallásosságra történő átültetésével. Új lehetőséget nyújtott a középkori talmudi műveltség és szigorú *háláchikus* előírások kívánalmaira épülő vallásosságnak – életkörülményeikből fakadóan – eleget tenni nem tudó szegény zsidó rétegek számára. Tanítása szerint Istent hétköznapi dolgokkal is lehet szolgálni, mivel az élet minden szférájában megtalálható, a világ Őbenne létezik. Az embereket arra buzdította, hogy ragaszkodjanak Istenhez, és eksztatikus örömben tapasztalják meg Isten jelenlétét. A hangsúlyt a *kávánára*, (áhítatra, átélésre) fektette, emiatt a *chászidizmus* ellenzőinek táborra, a *mitnágdim*, a talmudi műveltség hiányával és a *háláchától*, a vallási törvénytől való eltávolodással vádolta a mozgalmat.

Buber szerint a *chászidizmus* tanításának lényegét, amely a „mit” fölé a „hogyan” helyezi, nem lehet írásba foglalni, csupán közvetíteni lehet a vezetőtől a közösség felé, lényegi valóságában csak a „megteljesítés” tudja bemutatni. Aki ben megtestesül a tanítás, a „Tórává-levés”, azaz életével képviseli a Tóra tanítását, az a *cádik* (igaz ember), aki maga a Tan.³⁶ Egyik *chászid* irányzat esetében ez szemléletesen fogalmazódik meg: a *rebbe* elsősorban a Tóra előírásai szerint élő

³² A rabbi elsősorban tanító, a vallási törvényekben kellő jártassággal és döntési kompetenciával rendelkező személy, akit a közösség választ, hív meg. A modernizáció korában a nemzeti nyelv átvételként gyakran a pap kifejezést feleltették meg e fogalomnak. A pap azonban inkább a kohén fogalmával azonosítható, amely egykor a Szentélyben szolgálatot teljesítő papokat és azok leszármazottait jelenti.

³³ HAUMANN 2002. 45–50.

³⁴ BUBER – PFEIFFER 1943. 113–114.

³⁵ A Jó Név Ismerője, a korabeli kabbalisták titkos társaságának vezetője, melynek létét a *chászidizmus* kialakulásának kezdetén az ő tevékenysége fedte fel. BORSÁNYI-SCHMIDT 2003. 34–35.

³⁶ BUBER – PFEIFFER 1943. 39–41.

igaz ember, aki útmutatással szolgálhat a hozzá forduló hívek életében. A *rebbe* szava az, amit a *Tóra* várna el az embertől az adott élethelyzetben.³⁷

A *cádik*-képzetek azonban számos változáson mentek keresztül a mozgalom története során. A vizsgált, kiemelt jelentőségű sírhelyek tekintetében két mozzanat érdemel kitüntetett figyelmet. Egyrészt a *cádik*okhoz folytatott zárandoklat „elmélete”³⁸, amelyet a *sztrelinszki Uri*, (–1826) a *szeráf*³⁹ fogalmazott meg, aki szerint a *chászid* fő feladata, hogy felkeresse a *cádik*ot, akinek közvetlen szava több üdvösséget ad, mint a *Tan* vagy az ima.⁴⁰ Másrészt pedig az, hogy a mozgalom alakulásával a 19. század második felére a *cádik*ok mindinkább rabbikká, a rabbik *cádik*okká váltak, miközben a *chászid* irányzat a *rabbini*kus zsidósághoz közeledett.⁴¹

A sír, mint körvonalazódó szent hely

E „csodarabbikat”, *cádik*okat, *rebbe*ket már életük során is a hívek tisztelete övezte, amely halálukban sírjuknál élt tovább. Végső nyughelyük, e sírok földje személyük, poraik révén szentelődött meg. Az útjuk során másutt elhunyt *cádik*oknak végakarataik szerint történő hazaszállításában egyrészt ennek előképei sejlenek fel, másrészt e nyughelyek kiemelt jellegét tükrözik ezek a ritualizált aktusok. A halottat ugyanis nem szokás olyan helységről elszállítani, ahol zsidó temető található. A vallástörvény ezt az elhunyt megszegényítésének tekinti. Ez alól csupán két eset képez kivételt: ha az elhunytat a Szentföldre vagy atyáinak nyughelyére viszik, illetve ha végakaratként hagyta meg ezt.⁴² Neves *rebbe*ek esetében a hazaszállítás zárandoklat-jelleget ölthetett. A kisvárdai híveinél tett látogatása során elhunyt *szigeti rebbé*⁴³ hazaszállításakor „Kisvárdáról és környékéről sok ezren kísérték ki a halottat az állomásra, a kisvárdai főrabbi gyászbeszéde után. Voltak nagyon sokan, akik a jelenlegi ország-határig is kísérték. Szigetről pedig százával elébe utaztak a halottat hozó vonatnak. Felejthetetlen látványt nyújtott a koromsötétben robogó vonaton a koporsót szállító kocs, amelyből kiszűrömlött kísérteties gyertyafény – a tisztelők seregéből alkotott virrasztók gyertyáinak bágyadt fénye.”⁴⁴ „Amikor a vonat Lembergbe berobogott – az úton két ember kísérte a holttestet s feje felőli oldalán gyertyát gyújtottak – ezrek ostromolták meg a külön kocsit s kéréseket tartalmazó papír-

³⁷ POSNER 1994. 80–81.

³⁸ Az itt tárgyalt zárandoklatok rítusait a vallási törvény (háláchá) azonban kevésbé szabályozza, így ezek egyéni, kisközösségi rítusok, helyi hagyományok, amelyek sokszor annyira rugalmasak, hogy a közösség egyes rítuselemeit nem is tekinti ma összeálló rítusmodell részének.

³⁹ Korabeli elképzelés szerint némely igaz embert földi száműzetésbe (gálut) leszállt angyalnak tekintettek.

⁴⁰ BUBER – PFEIFFER 1943. 116–131.

⁴¹ BUBER – PFEIFFER 1943. 116–131.

⁴² Kicur sulchán áruach CXIX. 11. – GANZFRIED 1939. 1032.

⁴³ Chájim Cvi Teitelbaum (1879–1926) Mámarosszigetről.

⁴⁴ Zsidó Újság 1926. jan. 29. / 1–3.

szeleteket dobtak bele.” – írták a Tarcsafürdőn hirtelen elhunyt *komornói rebbe* hazaviteléről 1929-ben.

Azok a hívek, akik egyéni krízishelyzetük idején lelki vigaszért, tanácsért, közbenjárásért vagy anyagi segítségért keresték fel a neves *rebbe*ket, illetve a jelentősebb ünnepeket éves rendszerességgel környezetükben töltötték, utolsó útjukra is elkísérték őket. E sírhely megszentelt helyé, zarándoklatok célpontjává válása ezért már a temetésen elkezdődött. A vallástörvény, a *háláchá* szerint ugyanis a halott elkísérése (*levájá*)⁴⁵ vagy a gyászmenethez való csatlakozás az út egy szakaszán⁴⁶ az egyik legnagyobb jócselekedetnek (*cheszed sel emet-nek*) számít, mivel az elhunyt, akivel teszik, azt már nem viszonzhatja.⁴⁷ „Lodzban a múlt pénteken elhunyt R. Eliezer Dov a radoszicsei rebbe. 20 000 ember kísérté koporsóját.”⁴⁸ – tájékoztattak 1927-ben Kelet-Európából egy neves *rebbe* elhunytáról. „A Varsóban végbement levájen több, mint tízezer chószid volt jelen, akik Lengyelország minden részéből özönlöttek a temetésére. – jelentették a *radzsini gáon*, Reb Mordche Joszef Leiner temetéséről – 50 lovas, számos gyalogos rendőr őrködött a rend fenntartásán. Ahol a menet elhaladt, zárva voltak az üzletek és a város közönsége sorfalat alkotott. A gyászolók között több híres rebbet lehetett felismerni: a geri, grodzsiski, modzsicei, amszinovi, otwozski, markuszovi, novo-minszki rebbekeket. Még a nyitott sírnál lett a megboldogult fia, R. Slojme, atyja utódjául kikiáltva. – תנצב”ה⁴⁹

Magyarországi *rebbe*k kapcsán hasonló közlések jelentek meg az *orthodox* sajtóban: „Múlt héten hunyt el Huszton R. Jiszroél Jákaiv Leifer rebbe, a híres R. Mordche Nadworner z. c. l.,⁵⁰ még életben volt fia, 64 éves korában, F. hó 21-én temették nagy részvét mellett. Ezernél többen jelentek meg az idegenből a temetésén, mely délutáni 3 órától éjfél utánig tartott.”⁵¹ A *szatmári gáon*,⁵² Reb Eliezer Dávid Grünwald (1867–1928) temetésére a *leváján* való részvételre a határt is megnyitották.⁵³ „Hétfőn már kora reggel sokezerre menő tömeg hullámozott Szatmár uccáin, amelyek feketéllettek a hömpölygő emberáradattól. A temetés 10 órakor kezdődött, amikor a kereskedők (sok nem-zsidó is) bezárták üzleteiket.”⁵⁴ „A temetés ideje alatt az összes üzletek, felekezeti különbség nélkül, zárva tartottak. A végtisztességen megjelent a polgármester és az összes felekezetek valamint helyi hatóságok képviselve voltak.” – írták másutt a *cádikként* tisztelt *salgótarjáni gáon*, Deutsch Mózes (1844–1931) temetéséről 1931-ből, amelyen a ré-

⁴⁵ Jiddisül: leváje

⁴⁶ Legalább négy árá. (négy könyök ~ 4 × 60 cm)

⁴⁷ Rási kommentárja Mózes I. 47. 29. verséhez

⁴⁸ Zsidó Újság 1927. március 11. / 10.

⁴⁹ Zsidó Újság 1929. febr. 15. / 3. ill.: a rövidítés = Tóhi nafsó crurá bicror hachájim. I. Sám. 25, 29. Legyen lelke bekötve az élet kötelékébe.

⁵⁰ A Máár Mordecháj szerzője, Mordecháj Leifer (1826–1894) a szomszédos Bustyaházán nyugszik, ahova magyarországi híveinek kérésére telepedett. A zájin, cádi, lámed héber betűk latin betűs átírása: Zécher cádik livráchá! = Igaz emléke legyen áldott!

⁵¹ Zsidó Újság 1929. márc. 29. / 10.

⁵² Értsd: Szatmárnémeti.

⁵³ Zsidó Újság 1928. máj. 24. / 4.

⁵⁴ Zsidó Újság 1928. jún. 1. / 6.

gió hitközségei mellett a budapesti *orthodoxia* is képviseltette magát. A *szigeti rebbe* temetésén pedig, „amely uccákon a gyászmenet végighaladt, ott mindenütt égtek a nagy villamos ívlámpák.”⁵⁵ Reb Sájele (1851–1925), a *Keresztirer* temetésén „voltak keresztények is. Mindenki akarta egy kicsit vinni [a koporsóját].” – mesélték Bodrogkeresztúron.⁵⁶ „A temetés alkalmával 12000 vasúti jegy fogyott el az állomáson.”⁵⁷ A munkácsi rebbe, Spira Eliézer temetésén az 1937-es híradások „húszezerre becsülik a l’vájon megjelentek számát, kik között több száz rabbi volt.” „Már a kora délutáni órákban megállt a máskor Munkácson oly lükettető üzleti élet, az összes üzletek bezárultak, a Városházára felhúzták a gyászlobogót. Katonák diszszorfala várja a nagy halottat a temető felé vezető útvonalakon, melyen az összes lámpák kigyulladtak. A városi hatóságokon kívül képviselve volt a belügyminisztérium és az ungvári országos hivatal; a katonaságot egy tábornok képviselte.”⁵⁸

A munkácsi rebbe temetését követően „estefelé, 7 óra után, már ezrivel jelentek meg a hívők kvitlikkel”⁵⁹ a frissen hantolt síron, ahová a zarándoklás egész éjjelen át folyt.” Utóda, a veje, Reb Borüch Rabinowitsch kijelentette, hogy a neki adott kérőcédulákat „minden esetben kiviszi a Megdicsőült sírjára.”⁶⁰

E sírhelyek egyszerre voltak a kezdet és a vég, a *cádik*-dinasztiák folytonosságának, s a folytonosság közösségi legitimálásának helyei. „Régi rabbidinasztiából származott; – írták a *szigeti rebberől*, Chájim Cvi Teitelbaumról (1879–1926) temetése kapcsán az *orthodox* sajtóban – már a nagyatyja is Szigeten volt rabbi, aki után apáról fiúra szállt a máramarosszigeti főrabbi tiszteletre méltó széke.” Atyja „elhunyta után pedig ünnepélyes formák között egyhangúlag megválasztották R. Chajim Cvi-t főrabbinak és apja koporsójába kiáltották be a szokásos *מזל טוב* -ot.”⁶¹ E temetések során a *rebbéjüket* vesztett hívek, akik sajátos közösséget hoztak létre, aktív részvételükkel biztosították a felavatott új *rebbét* tisztségében való megerősítéséről, az elhunyt *cádik* hagyományainak továbbvitelét célzó törekvésének a zarándoktömeg részéről történő elismeréséről, amint azt 1930-ban a *dési rebbe* temetése kapcsán is leírták. „A heszpedök”⁶² befejezésével a hívek vállukra vették a koporsót és megindultak a temetőbe. A koporsót elhelyezték a sírba, amelybe a hívek előbb kvitliket dobtak, majd az egész

⁵⁵ Zsidó Újság 1926. jan. 29./ 1–3.

⁵⁶ Szepesi István 60 éves gazda – Négyessiné 65 éves volt háztartási alkalmazott, Bodrogkeresztúr, in: DOBOS 1970. 216.; vö.: a belzi rebbe, Reb Jiszráel Dov Rokeach temetésén 1926-ban egy keresztény földbirtokosról írt a varsói Moment című lap, aki a temetésen be kívánta mutatni egészséges fiát, aki-ről az orvosok már lemondtak, mielőtt a rebbéhez fordult volna. A rebbe ugyanis azt tanácsolta neki, hogy utazzon át Bécsbe, és az Isten majd megsegíti. Zsidó Újság 1926. nov. 19. 5.

⁵⁷ Írta Lénárth József 1936-ban megjelent könyvében. Idézi: ORBÁN 2004. 81.

⁵⁸ Zsidó Újság 1937. máj. 14./ 5.

⁵⁹ A rebbenél élete során tett látogatások alkalmával is megjelenő kérőcédulákat, amelyet a temetésre zarándokolók írtak.

⁶⁰ Zsidó Újság 1937. máj. 14./ 5.

⁶¹ Zsidó Újság 1926. jan. 29./ 1–3.; ill: Mázl tov! = Jó szerencsét! – üdvözlés, gratuláció és az új feletti öröm kifejezése az új kezdetével járó életfordulós rítusok során.

⁶² Heszed: a halott érdemeit méltató beszéd.

sírhantot palesztinai földdel töltötték meg. – תנצ"ח⁶³ A temetési szertartás után a rabbik az újonnan megválasztott dési rabbinak⁶⁴ kvitlit adtak és rebbenek avatták. A kvitli-adás, majd az ezt követő imádkozás másnap estig tartott.”⁶⁵

E sírhelyek, mint szakrális helyek viszonylag korán öltöttek intézményesült jelleget. A vallástörvény szerint a temetéstől számított egy évig nem szokás a sírhelyet látogatni, sem azon sírkövet emelni. Egyik magyarázat szerint azért, mert a sírkő megtisztelés, ez pedig a gyászév alatt csak fájdalmat okozna, a másik magyarázat a sírkő emlékeztető funkcióját emeli ki, amely a gyászév alatt még nem válik szükségessé.⁶⁶ Az első magyarországi *chászid udvart* létrehozó *rebbe*, Mose Teitelbaum (1759–1841) *ohleljének* a felállításáról ugyanakkor 1841-ben a halálát követően már három hét múlva határozatot hozott az újhelyi *Chevra Kadisa*⁶⁷ választmánya. Az épület bejáratánál szedendő belépti díjat pedig 1842 tavaszán 18 váltókrajcárban állapította meg.⁶⁸ A munkácsi rebbének, aki végakarataiban hagyta meg, hogy elhunytakor gyászbeszédet ne mondjanak felette, valamint a cádik vagy gáon jelzőt se használják rá a temetésén, „a cz’voója⁶⁹ előírása szerint a sírkövet nyomban a siv’óh⁷⁰ után kellett felállítani. Ennek értelmében kedden Iszür Chag⁷¹ délután avatták fel a síremléket (...) A cz’voó-ja szellemében gyászbeszéd nélkül – csupán t’hillim⁷² recitálása mellett – folyt le a maczévó-állítás, mely kegyeletes aktushoz 20 idegen rabbi is megjelent, a kegyelettevő közönség száma pedig meghaladta a kétezret.”⁷³

Másutt a *sátor* építése a sírkőavató ünnepélyes gesztusaként jelent meg, mint a *hodászi rebbének*, Reb Áron Saje Fischnek, a híres nagykállói Reb Jankev Fisch unokájának esetében. „A síremlék felavatásán megjelent rabbik megható beszédeit és az elhunyt fiának emlékezését megindulva hallgatta a gyászoló közönség. A Chevra-Kadisa a helyszínen rögtönzött gyűlésen elhatározta, hogy azonnal hozzáfog a sír felett emelendő sírház – Ojhel – építéséhez, hogy hívő chászidoknak alkalmuk legyen kegyeletüket a sírnál leróni.”⁷⁴ E kegyhelyek azonban gyakran szűkösnek bizonyultak a látogatások intenzitásához viszonyítva.

⁶³ Tóhi nafsó crurá bicror hachájim. I. Sám. 25, 29. Legyen lelke bekötve az élet kötelékébe.

⁶⁴ Az elhunyt Paneth Jehezkél (–1930) legidősebb fiának, Paneth Jakabnak (–1944).

⁶⁵ Zsidó Újság 1930. jan. 3./5.; ill. hasonlóképpen avatták rebbévé 1937-ben a munkácsi Spira Lázár (Chájim Eliézer) utódát, Rabbi Báruch Rabinowitzot (–1998) is. BACSKAI 1997.

⁶⁶ Kicur sulchán áru ch CX CX. 17. – GANZFRIED 1939. 1033.

⁶⁷ Szent Egyet, a zsidó közösségek végtisztesség biztosításával foglalkozó, elmaradhatatlan jótékonyági intézménye, legalapvetőbb vallási társulata. A zsidóság ugyanis a halott mielőbbi eltemetésében nagy jótéteményt lát. Halott-mosdatással, sírással és mindazzal foglalkozott, ami az elhunytak megadandó tiszteletét biztosítja.

⁶⁸ GOLDBERGER 1908. 252.

⁶⁹ C’vää – végrendelet

⁷⁰ Sivá – a gyász hét, amely alatt a közösség a gyászházban keresi fel a sivát ülő hozzátartozókat.

⁷¹ Iszür chág – a zarándokünnepeket (pészách, sávuot, szukot) követő, félünnep (hol hámoéd) jellegű nap. Neve a Zsoltárok 118, 27.-ből ered.

⁷² T’hillim – zsoltárok

⁷³ Zsidó Újság 1937. május 14./5.

⁷⁴ Zsidó Újság 1928. febr. 3./10.

A sír és a közösség – a cádik-sírok mentalitástörténeti vonatkozásai

A sírlátogatások (*kéveróveszek*) e csoportja egyrészt *talmudi* előképen nyugszik, másrészt a *Sulchán áruch* vallástörvényi gyűjtemény egyik rítusmodelljével áll összefüggésben. Az *orthodox* zsidó sajtóban gyakran idézett *talmudi* helyként, már RÁSI⁷⁵ (1040–1105) ír arról, hogy a nagy emberek halálozási évfordulóján a környék zsidósága összejön és tudósaival az elhunyt sírjához vonul.⁷⁶ A *Talmudban* a krízis idején történő sírlátogatás kétféle magyarázattal jelenik meg. Az egyik szerint a látogató az *Örökkévaló* előtt olyan akar lenni, mint a halottak, amely által lealázottságát szeretné kifejezni. A másik nézet szerint azért látogatnak ki a hívek az elhunytak nyughelyére, hogy az elhunytak könnyörögjenek értük.⁷⁷ A *Kicur sulchán áruchban* az ilyen jellegű sírlátogatás a zsidó liturgikus újév (*ros hasáná*) s egyben a bűnbánati időszak kezdetének „vigíliáját” megelőző délelőttön tűnik fel. A „sachrisz (reggeli) ima után ki szokás menni a temetőbe leborulni az igaz jámborok sírjára,⁷⁸ alamizsnát⁷⁹ is adnak ott a szegényeknek, hogy serkentsék azokat a szent jámborokat, akik már a földben vannak, hogy szóljanak jó szót értünk az ítélet napján⁸⁰ – és azért is, mert az igaz jámborok sírhelye szent és tiszta hely, az onnan felhangzó ima inkább meghallgatásra lel, (...) a Szent⁸¹ – dicsértessék! – az ottan nyugvó igazak érdemében kegyelmet gyakorol.”⁸²

A sírhoz kötődő szakrális kisépitmény közösségi megítélését jól tükrözi a váci *orthodox hitközség* eljárósága által az *orthodox sajtóban* közzétett meghívó Reb Jesájá Silberstein gaon sírkőavatójára. „Nem öneki van szüksége emlékre – a Máászáj Lamelech szerzője halhatatlan – hanem számunkra legyen a sírkő emlékeztető, idézze fel előttünk nagy gaonunk erényeit, Tótáját és példaadó valóságát. (...) Jöjjenek el tehát testvéreink, hogy velünk együtt hódolhassanak nagy emlékezetének, és hogy megálljunk azon a megszentelt helyen, ahol kiönthetjük szívünket s könnyebbülést szerzünk magunknak abban a tudatban, hogy a nagy gaon, aki életében sokezer testvérnek hozott segítséget fohászával, szószólónk lesz most is.”⁸³

A *chászid rebbék*, *cádikok* sírja fölé ezért *ohelt* emelnek, ami hajlékot, sátrat jelent. Ez az oszlopokon álló féltetőtől a kisházszerű építményekig eltérő formát

⁷⁵ Betűszó Rabbi Slomo ben Jichák nevéből, aki francia területen tevékenykedő tudós volt. Számos mérvadó szövegmagyarázatot írt.

⁷⁶ Talmudi kommentár a Jevámot 122b oldalához.

⁷⁷ Talmud, Táánit 16a.

⁷⁸ A héber szövegben: *kivréj hacádikim* = a cádikok sírjai.

⁷⁹ A héber szövegben: *cedáká* = jótétemény, amelynek különböző formái, fokozatai lehetnek.

⁸⁰ A héber szövegben: *jom hadin* = jom kipur, az engesztelőnap, más néven hosszúnap, amikor mindenkinék érdemei és bűnbánata szerint megpecsételtetik a sorsa a következő esztendőre.

⁸¹ Értsd: az Örökkévaló.

⁸² Kicur sulchán áruch CXXIX; 13. – lásd: GANZFRIED 1934–1937. 728–729.

⁸³ Zsidó Újság 1931. ápr. 24./9.

ölthet, és több sírt (amelyekre *kvitli*-ládát helyezhetnek⁸⁴) is magába foglalhat. A 20. század elejéről Hunzdorf (Hunfalva), Kálló (Nagykálló), Liszka (Olaszliszka) és Újhely (Sátoraljaújhely) kapcsán több híradás vagy bírálat szól arról, hogy a helyi *szentegylet* (*Chevra Kadisa*) csak belépődíj ellenében engedte a sírhoz a zárandokokat.⁸⁵

E sírokhoz kötődő zárandokgyakorlat Magyarországon viszonylag korán kialakult. Az *újhelyi rebbe*, Mose Teitelbaum sírjához a szomszédos megyék mellett a 19. század második felétől Galíciából és Oroszországból is érkeztek zárandokok a *jahrzeit* napján.⁸⁶ A 20. század elején e sírok látogatásának *chászid* zárandokgyakorlata közel állt a magyarországi búcsújárás korabeli formáihoz. Szekereken érkezők mellett vonatok, autóbuszok hozták a zárandokokat. „A Nyíregyházi Vidéki Kisvasutak beállítottak hat autóbust, – jelentik 1930-ban – amelyek csütörtök délutántól péntek délutánig szállították az utasokat a kállói zsidó búcsúra.”⁸⁷ Sokan jöttek az ország határán túlról, sőt még Lengyelországból s Romániából stb.”⁸⁸ „A reggeli vonatokon a Jahrzeitra utazók egész kocsiszakaszokat töltöttek meg, ahol talisz- és tefilinben⁸⁹ nyilvános i-tentiszteletet⁹⁰ végezhettek. Az országutak hangosak az autók, autóbuszok túlkölésétől.” – írja a Zsidó Újság a *liszcai jahrzeit*ről.⁹¹ „Mindenkinek az útja előbb a templomba⁹² vezet, ahol a rebbek áhítatos imája mellett végzi a reggeli i-tiszteletet. Ezután indulás a kállói cádik sírja fölé emelt emlékhely (ajhel) felé, ahová a zárandoklás már egész éjszaka óta tart. Szerda estétől csütörtök estig szüntelenül ezrek és ezrek látogatták a szűk sírboltot.”⁹³ „A temető előtt a szegény emberek százai állottak s mindenkit, aki már imádkozott a temetőben a kállói cádik sírja fölé emelt házikónál (לחיה) megostromolták azzal a jókívánsággal, hogy jó eredményt érjen el (sollen alles güts gepajelt hubn) s ennek ellenében könyöradományt kértek, amit mindenki szívesen ad.”⁹⁴

⁸⁴ Ezekről mint építményekről viszonylag szűkszavúan szólnak a források, ezért e szempontból csupán recens vonatkozásaikkal foglalkozom a későbbiekben.

⁸⁵ Újhely: GOLDBERGER 1908. 255.; Hunfalva: Zsidó Újság 1929. jún. 28./ 8–9.; Kálló: Zsidó Újság 1929. márc. 29./ 4.; Zsidó Újság 1930. márc. 14./ 2–3.; Orthodox Zsidó Újság 1941. márc. 10./ 5.; Orthodox Zsidó Újság 1942. márc. 1./ 5.; Liszka: Zsidó Újság 1929. aug. 23./ 1–2.

⁸⁶ GOLDBERGER 1908. 253.

⁸⁷ Der Alter Kalever, Eizik Taub (1751–1821), az első magyarországi chászid rebbe halálozási évfordulójára, amely Mózes halálozási évfordulójára, ádár hónap hetedikére esik.

⁸⁸ Zsidó Újság 1930. márc. 14./ 2–3.

⁸⁹ Imalepelben és imaszíjakban.

⁹⁰ Istentisztelet – a vallási hagyományoknak megfelelően az orthodox sajtóban nem írták le az Örökévaló neveit, helyettük rövidítéseket használtak, amelyek így már nem számítottak a vallási törvény megszegésének, ugyanakkor a nemzeti nyelv átvételének sajátos példáit képezték.

⁹¹ Zsidó Újság 1929. aug. 23./ 1.

⁹² A zsinagóga szinonimájaként használt templom szó a korabeli nemzeti nyelv használatát szorgalmazó reformtörökvésekbe illeszkedik. Ma megtévesztő fogalomnak számít, – annak ellenére, hogy a zsinagógákat a hagyomány a Szentély szétszórásbeli (gálutbeli) szellemi utódainak tekinti –, ugyanis a templom szóval az elpusztult jeruzsálemi Szentélyt jelölik, amelynek a gálut alatt nem lehet mása, s a benne végzett tevékenységek sem folytathatók egykori formájukban.

⁹³ Orthodox Zsidó Újság 1941. márc. 10./ 5.

⁹⁴ Zsidó Újság 1929. márc. 29./ 4.

„A cádik sírja fölé emelt házikóban (אודל)⁹⁵ rettenetes forráság és tolongás.”⁹⁶ – írják a liszkai évfordulóról. Kállón hasonló a helyzet: „a zarándokok száma alatta maradt a múlt évinek – számolnak be az 1942-es kállói *jahrzeit*ről – (...) Így is egész délelőtt rettenetes tülekedés volt az ajhel-ban, a sírboltban. Mégis, amikor egy-egy rebbe érkezett oda, nagynehezen helyet szorítottak. Az a köz-óhaj nyilvánult meg, hogy a kállói Chevra, amely rendületlenül beszedi az 1 P belépti díjat, a jövőben gondoskodjék arról, hogy turnusokban mindenki bejuthasson a sírhoz. De csak 1–2 percre. Mert hiszen az imákat és zsoltárokat a sírbolton kívül is el lehet végezni.”⁹⁷ „Megható látvány, mint az emberek lent az ajhel-ban – a sírhoz vezető lépcsőkön – ülnek órák hosszat s elkesergeti ki-ki búját-bánatát; közben elmondják az egész Tehillimet.”⁹⁸ „A szent cádik sírján közelebb érzi magát a hívó a Sors Intézőjéhez és elsírhatja Teremtő I’tenének bánatát, elimádkozhatja legszentebb fohását, kibeszélheti magát a Mindenhatóval...”⁹⁹ „Mindenkinek fáj valami, mindenki szeretné szívét kiönteni Reb Eizik sírjánál, mindegyiknek van valami szíve mélyében rejtegetett s csak a cádik sírjánál megnyilatkozni akaró *bákoso*-ja.”¹⁰⁰

E sírok látogatása, az egyéni krízissel összefonódó emlékezés nem csak a halálozási évfordulóhoz vagy a bűnbánati időszakhoz kapcsolódik, közösségi krízisrítusokként szintén feltűnik. A halálos beteg munkácsi (*munkacser*) rebbéért 1937-ben éjszakánként a zsidók százai imádkoztak a rebbe apjának és nagyapjának a sírjánál. Budapesten, Prágában, Krakkóban, Dynowban, Lizenszkben és Nagykállón szintén folyamatosan imádkoztak a cádikok sírjainál a felépüléséért, ahogyan jeruzsálemi hívei is ezt tették a Sírátófalnál (*Kotel máárávinál*),¹⁰¹ ahol a hagyomány szerint a *Sechina* folyamatosan jelen van.

A sír és épített környezete

A *chászidizmusnak a rabbinikus zsidósághoz való közeledésével* számos olyan személy sírja is közösségi jelentőségű cádik-sírrá vált, akik körül *chászid udvar* nem alakult ki. Ezek a cádikok többnyire elhunyt rebbék,¹⁰² *jesivát* (talmudiskolát)

⁹⁵ ohel

⁹⁶ Zsidó Újság 1929. aug. 23./ 1–2.

⁹⁷ Orthodox Zsidó Újság 1942. márc. 1./ 5.

⁹⁸ Zsidó Újság 1931. márc. 3./ 1. – Tehillim = zsoltárok, értsd: végig a 150 zsoltárt, azaz a Zsoltárok könyvét.

⁹⁹ Orthodox Zsidó Újság 1941. márc. 10./ 5.

¹⁰⁰ – vákása = kérés; Zsidó Újság 1929. március 29./ 4.

¹⁰¹ BACSKAI 1997.

¹⁰² Ma széles körben ismert magyarországi rebbék: Bodrogkeresztúr: Sáje Steiner [Sájele Keresztírer] (1851–1926), Budapest: Simon Oppenheimer (1753–1851), Makó: Mose Vorhand (1880–1944), Nagy-kálló: Eizik Taub [Alter Kalever] (1751–1821), Olaszliszka: Friedmann Cvi Hersele (1808–1874), Sátoraljaújhely: Mose Teitelbaum (1759–1841). Határon túlról: Bustyaháza: Mordecháj Leifer [Mordchele Nádvorner] (1826–1894), Dész: Jecheszkíel Paneth (1783–1845), Menachem Mendel Paneth [Mendele Dész] (? –1873), Mose Paneth (1885–1903), Jecheszkíel Paneth (? –1930), Hunfalva: Smuél Rosenberg (1842–1919), Kurima: Mechele Twersky [Mechele Küremer], Máramarosziget: Chánánjá

fenntartó *orthodox* rabbik,¹⁰³ esetleg mártírok¹⁰⁴ voltak, de tartozhattak a *lámedvov cádíkim*¹⁰⁵ (a világot érdemeivel fenntartó 36 igaz ember) vagy pedig az egyén elhunyt hozzátartozói közé is. Ez a sírhelyek látogatottságának és építményeinek változatosságát eredményezte. E tekintetben a *sátor, hajlék* szó viszonylag tág értelmezést nyert. Az *ohel* egyrészt jelenthet kis házat, mely egy vagy több sír felett épül, védve azt az időjárás viszontagságaitól. E sírbolt a földbe is sülyedhet, mint a *kállói rebbe* fekvő sírkövét borító, vagy a pozsonyi *Chátám Szofér*¹⁰⁶ és más *cádíkok* II. világháborút követően ideológiai megfontolású városrendezési okokból föld alá került temetőrészei.¹⁰⁷ E hajlékot másrészt a sírkő folytatásaként a sírt burkoló márványlapok is képezhetik, amelyek az elhunyt sírjánál elhelyezett kéri-cédulák tároló ládájává válnak. Némely sír felett azonban *ohel*ként oszlopokon álló féltető húzódik, amelyet alul kerítés övez, esetenként a sírt borító bádogburkolat folytatásaként.¹⁰⁸ Ezek az épületek, építmények mind anyaguk, mind kivitelezésük igényességének, puritánságának tekintetében igen eltérők. Téglből ugyanúgy készülhetnek, mint betőnből-kiöntő kerítéselemből. Faluk lehet vakolt vagy vakolatlan, némely esetben pedig kövekkel burkolt. Díszítettségük, színviláguk szintén eltérő. A féltető-szerű építmények pedig ugyanúgy készülhetnek fémből, mint hullámpalából és fából. Jellegüket inkább rendeltetésük határozza meg. Az épületeknek ma gyakori tartozékai – az üldőalkalmatosságok mellett – a könyvespolcok vagy könyvszekrények, falra helyezett imaszövegek, perselyek, valamint a gyertyagyújtásra kialakított helyek, felületek. Ez utóbbiak lehetnek falba sülyesztett vakablakok, mint az *Alter Kalever* (Eizik Taub /1751–1821/) *oheljének* esetében, külön bádogfülkék, mint Pesten Simon Oppenheimer (1753–1851) és a makói Mose Vorhand (1880–1944) sírjánál, vagy falra helyezett mécses tartók, *kvitli*-ládákat burkoló fémlemezek, mint az *újhelyi rebbe* (Mose Teitelbaum /1759–1841/) és más környékbéli *ohel*ek esetében. Némely *rebb*e *oheljében* festett sírkövek találhatók, mint Sátoraljaújhelyen és Olaszliszkán, másutt viszont a zárándokok szakrális

Jom Tov Lipe Teitelbaum (1836–1904), Chájim Cvi Teitelbaum [Chájim Hers] (1879–1926), Mezőköszony: Jozsef Rottenberg (1853–1911), Munkács: Elimelech Spira (? –1841), Cvi Hirsch Spira (? –1913), Nagyszőlős: Báruch rabbi (1703–1792), Szatmárnémeti: Jekutiel Juda Grünwald (1849–1920).

¹⁰³ Vö.: ORBÁN 2004. 17–161.

¹⁰⁴ Az egyik legrégebbi a makói Naftali ben Dávid, aki 1779-ben (5539. chesván) a közösséget kollektíven érintő gyilkosság alaptalan vádját magára vállalta, a makói *communitas judeorum*ot fenyegető megtorlást elkerülendő. A mártírhálált szenvedő „szent férfiú” (is káros) sírja ezt követően máig jelentős közösségi zárándokhelyé vált. Marosvidék 1927. szept. 07./ 2.; Csongrád Megyei Hírek Reggeli Délvilág 1971. febr. 14./ 8.; ill. TÓTH 1996. 38, 40.

¹⁰⁵ A lámedvov cádíkok szintén megjelentek, az egyik legismertebb Reizel, a *kállói lámedvov rebbe*ben, Jiszroél Chájim rabbi felesége. <http://www.yarzeit.com/reizel.htm> /letöltés ideje: 2004. 11. 18./ Sírjánál fiatal házaspárok az esküvőt követően gyermekáldásért szoktak imádkozni. (Markovics Zsolt főrabbi szíves közlése)

¹⁰⁶ Schreiber Mózes (1762–1839)

¹⁰⁷ HARASZTI 2004. 67., Salner 2002. 7–8. <http://www.slovakheritage.org/People/chatamsofer.htm> /2005. 05. 03./

¹⁰⁸ Ez azonban nem jelenti a sírhely közvetlen elfedését, az ugyanis nem része az *orthodox* hagyományoknak. A *kvitli*-ládák többnyire közvetlenül a sírhely földje fölé borulnak, miközben aljuk nem készül.

graffiti-jei borítják a sírköveket, sokszor a feliratok közötti üres helyeket is kitöltve. E sírházak padlóit gyakran betonnal, márvánnyal vagy csempékkel burkoltak, de arra is akad példa, mint a tokaji *ohel* esetében, hogy pusztán tető alá vont falak övezik a sírokat, amelyek homokján gyűjtják meg az emlékezés mécseseit, helyezik el a látogatók kérés-céduláikat.

A nők és a férfiak ima-terének elkülönítése, többnyire a nők *ohelen* kívül kijelölt helyével történik meg, olykor viszont férfi hozzátartozóik mellett állnak, vagy félreesőbb helyre vonulnak. A *kohaniták* (a Szentélyben szolgálatot teljesítő egykori papok leszármazottai) *cádik*-sírlátogatásaik során – mivel a temetőbe való belépés számukra rituális okokból tilalmas¹⁰⁹ – vagy a temető kerítésén kívül maradnak, az *ohel*hez közel, amelyhez többnyire közel esik a *kohanita* kapu is, vagy az *ohel* építése során rájuk is tekintettel voltak.¹¹⁰ A *kohanita* kapunál a temetőtől elkülönített ösvény (*derek kohánim*) vezet a *cádik* nyughelyének falán lévő ablakhoz, vagy pedig maga az *ohel* ablakkal ellátott egyik fala képezi a kerítés egy szakaszát, ahol a *kohaniták* is elmondhatják imáikat.

E kiemelt sírhelyek némely esetben megjelennek a település utcaneveiben is. Bodrogheresztúron „*Reb Jesajele / Temető ut*” feliratú – valószínűleg a zárandokok által elhelyezett – tábla jelzi a sírlátogatók által követendő irányt a település főutcáján, Sátoraljaújhelyen pedig a temető mellett húzódó utca a Zárandok utca nevet viseli, Makón a felújított orthodox zsinagóga a Vorhand Mózes téren található.

A sír, mint mnemotechnikai hely – „cion”

A *cádikok* sírhelyei kulcsfontosságúak az odalátogató személyek és a külföldön otthont talált, Magyarországról elszármazott közösségek életében. E szent és tiszta helynek számító sírok¹¹¹ fölé emelt épületek gondozása a leggyakoribb helyhez kötődő közösségi igénynek, kezdeményezésnek tekinthető. Ezek azonban síronként, közösségenként eltérőek. Grosz Saje rabbi, a keresztúri rabbi fia, például első visszalátogatása során, 1964-ben hozatta rendbe Saje Steiner, a *Keresztírer* lerombolt *oheljét*, majd ezt követően évente Magyarországra látogatott.¹¹² Az *új helyi rebbe* sírja felett álló hajlékot a *szatmári* közösség viszont 1991-ben építette újjá, egy modern kőfalú, a régi épület elemeit is felhasználó *ohelre* cserélve. Ezt az 1990-es évek elején az olaszliszakai, bodrogheresztúri és makói *cádik*-síremlékek renoválása követte. Ezekhez némely közösség esetében, ahogyan Makón is, új *ohel*ek emelése társult, amelyek a közösségek tisztelt személyeinek vagy néhány család rabbi-felmenőinek nyughelyét borítják.

¹⁰⁹ Kicur sulchán áruach CCII. 1–16. – lásd: GANZFRIED 1939. 1040–1048.

¹¹⁰ A Kicur sulchán áruach ugyanakkor megjegyzi, hogy némely *kohaniták* úgy tartják, hogy a *cádikok* sírja nem teszi őket tisztátalanná. A vallástörvény ezt olyan tévedésnek tekinti, amely végzése megakadályozandó. Kicur sulchán áruach CCII. 14. – lásd: GANZFRIED 1939. 1047.

¹¹¹ Kicur sulchán áruach CXXIX; 13. – lásd: GANZFRIED 1934–1937. 728–729.

¹¹² Bacskai Sándor szíves közlése.

E hely közösségi jelentősége a létről alkotott vallási értelmezéseken keresztül érthető meg. A földi lét ugyanis „csak előcsarnoka a jövődő-életnek...” (Misna, Pirké ávot 4. 21.) Az evilági lét – *olám háze*, a földön való élet – a halált követően az *olám hábában*, az eljövődő világban folytatódik.¹¹³ Ezért a sírlátogatás és – az Örökkévalóhoz intézet kérésekben közbenjáróként, vagy érdemeit tekintve hivatkozási alapként megjelenő – ott nyugvó *cádik* kulcsfontosságú a visszazarándokoló közösségek, illetve egyének tudati folyamataiban.¹¹⁴

„Valamiképpen a rebbe tartja össze ezt a közösséget, (...) [ez] az ő személyéhez kötődő közösség, – meséli egy budapesti *neológ* rabbi, aki egy évig B'né Brákban a *belzi rebbe* egykori bizalmas hívénél lakott – (...) azok a rebbéhez mennek, akik nem, talán a rebbe emléke is fenn tudja tartani a közösséget.” Ez meghatározza a zarándok által használt, emlékezetben őrzött terek hierarchiáját is. „Egyetlen helyhez kötődnek, – másodlagos interpretációként meséli e *neológ* rabbi – a rebbéhez kötődnek. (...) Nem érdekli őket se Magyarország, se Nagyikálló, se Szatmár, se Bodrogkeresztúr, semmi.¹¹⁵ A rebbe sírja? Az más! Az egy szent hely. Hogyha a sír nem ott van [ahol a rebbe életében tevékenykedett], akkor nem mennek oda.” A rebbe sírja a közösségi kiadványokon és emléktáblákon többnyire *cionként*, vagyis *viszonyítási pontként*, a követendő irány megadójaként jelenik meg.¹¹⁶ A sírnál ugyanis a megemlékezés mellett környezetük ismert problémáiban és saját kríziseikben kéri a *cádik* közbenjárását, vagy hivatkoznak annak érdemeire az Örökkévalóhoz intézett imák során, amelyet a kérőcéduia (*kvitli*) elhelyezése követ. A hely fontosságát sugallja az egyik legkonzervatívabb *chászid* közösség zarándokgyakorlata is. Az USA-ban élő *szatmári chászidok* közösségük szegényebb tagjainak útját ugyanis évente egyszer közösségi adományokból fedezik, hogy ők is imádkozhassanak a rebbe sírjánál sorsuk jobbra fordulását.

E sír elmaradhatatlan része a zarándokfotóknak. Ezek többnyire pusztán a sírról vagy az ott lévő más imádkozókról készülnek, ritkább esetben a látogatót vagy a hozzátartozóit is megörökítik az *ohel* előtt. Hasonló képek tűnnek fel a külföldi *chászid* sajtóban, amely Makó esetében például képeket közöl a leszármazottak és a virtuális közösség sírlátogatásairól, a hátrahagyott zsinagógában végzett rítusokról, valamint a Mose Vorhand rabbi *jahrzeitjaira* (halálózási évfordulóira) eső *Világtalálkozókról*, melyek a közösség és a Makón nyugvó rebbe archív fotóival egészülhetnek ki.¹¹⁷ E síroknál helyezik el a közösséghez tartozó

¹¹³ FLESCH 1911. 129, 131.

¹¹⁴ Többek között a közép-kelet-európai *cádikok* *jahrzeitjainak* áttekintésével is e célra készült honlap foglalkozik: www.yarzeit.com; www.famousrabbis.com; www.famousrebbes.com; www.yarzeit.org

¹¹⁵ Ettől eltérő tereptapasztalatok is akadnak, makói elszármazottak közül némelyek ma is követik a város életét az Internet révén. (Urbancsok Zsolt szíves közlése) Pápai és újhelyi zarándokoknál szintén tapasztalható érdeklődés a hátrahagyott település után, ami azonban egy zsúfolt ütemű látogatással társulva kevésbé jut kifejezésre. (Bacskai Sándor szíves közlése)

¹¹⁶ A szó másik jelentése ugyanis sírhely.

¹¹⁷ Kol haolám kulo (כל העולם כולו) The Whole Word, heti rendszerességgel megjelenő magazin (מגזין חדשות שבוע מצולם לציבור החרדי) (New York – Canada) 2003. jún. 13./ 18–19., és 2004. jún. 04./ 24–25.

emlékezet tárgyasult formáit is, a falakon az imaszövegek mellett a sír fenntartására áldozó családok emléktáblákon örökítik meg a *Vészkorszakban* mártírhaltalt hozzátartozóikat, vagy a közösségért és a zarándokhelyé vált sír fennmaradásáért tevékenykedett elhunyt kiemelkedő személyek emlékét.

A tisztelet megnyilvánulásának általános vonásai felől

Ez az áttekintés csupán problémafelvetés, korántsem tekinthető a vizsgált jelenség átfogó magyarországi ismertetésének. Célja sokkal inkább egy új jelenség bevonása a magyarországi szakrális kisépítmény-kutatás látókörébe. Ez bár számos tekintetben formai hasonlóságot mutat más vallások elhunyt személyekhez, kiemelt sírhelyekhez kapcsolódó gyakorlatának mentalitástörténeti vonatkozásaival¹¹⁸ és a profán párhuzamok kultuszaival,¹¹⁹ elsősorban a közösségi tisztelet általános vonatkozásai felől válik jelentőssé.¹²⁰ A magyarországi zsidó népi jámborság által szentéletűnek tekintett személyek sírjain emelkedő emlékhelyek, szakrális építmények a tisztelet ezen formában történő megnyilvánulásainak a feledésbe merült magyarországi vidéki zsidó vallásossághoz tartozó párhuzamai. Ahogyan a térség más szakrális kisépítményeit, ezeket sem lehet szigorúan az esztétikum normatív kategóriái, a művészi érték és művészeti korstílusok szerint megítélni, besorolni. A díszítés gazdagsága mellett ott áll a puritán példák sora is. Ezeket az építményeket elsődlegesen a betöltött funkciójuk határozza meg: szent helyek, ahol az ima hatásosabb, ahonnan-a-kérés-hamarabb meghallgatásra lel. Ugyanakkor a közösségek mnemotechnikai helyei is, a közösségi emlékezet térbeli és tárgyi sűrítvényei – az ott nyugvók hagyományait a közösség által legitimált módon folytató leszármazottakkal együtt – a közösség tudati összetartói. Kialakításuk így elsősorban a hozzájuk kapcsolódó, egymástól sok tekintetben eltérő, Magyarországról elszármazott *orthodox*, *chászid* közösségek igényeitől és lehetőségeitől függ. Esetükben azonban megfigyelhető az, amely más magyarországi szakrális kisépítmények tekintetében csak írott forrásokban vagy a vallási újjáéledés új formáiban érhető tetten: a szakrális teret alakító közösségi igények feltűnése, a szakrális kisépítmények használatának folyamatosan változó módja és az ehhez kapcsolódó tudattartalmak összessége.

¹¹⁸ BROWN 1993. SÁGHY 2003.

¹¹⁹ KERESZTESNÉ VÁRHEGYI 2000. 189–197.

¹²⁰ A zsidóság és a kereszténység vallási néprajzi kutatásánál célszerűnek tartom, hogy egymástól független, párhuzamosan jelen lévő alternatívákról beszéljünk, melyek a történeti hatásoknak és a csoportszerveződés társadalmi és kulturális változásainak egyaránt ki voltak, ki vannak téve. Az a megközelítés ugyanis, amely a zsidóságot a kereszténység változatlanúságba merevedett előzményeként szemlélné, a kutatást nem vinné közelebb a jelenségek mélyreható megismeréséhez. Vö. HELLER 2000.

Irodalom

BACSKAI Sándor

- 1997 A Spirák története, avagy egy galíciai rabbidinasztia Magyarországon, *Szombat* 1997 április. <http://www.szombat.com/archivum/regi/h9704b.htm>

BILU, Yoram

- 2001 A Moroccan Jewish Shrine in Israel. In: *The Life of Judaism*. Edited by Harvey E. Goldberg. Berkeley, University of California Press. (195–212.)

BORSÁNYI-SCHMIDT Ferenc

- 2003 Chaszidizmus – a zsidó misztika újkori virágzása, *Remény* 2003/ 3. (32–36.)

BROWN, Peter

- 1993 *A szentkultusz kialakulása és szerepe a latin kereszténységben*. Budapest, Atlantisz.

BUBER, Martin – Pfeiffer Izsák:

- 1943 *Száz chaszid történet*. Budapest, Magyar Zsidók Pro Palesztina Szövetsége.

DOBOS Ilona:

- 1970 A „csodarabbi” a magyar népmondában. *MIOK Évkönyv* 1970. (211–221.)

FÉNER Tamás – SCHEIBER Sándor:

- 1984 „...és beszélj el fiadnak...” Zsidó hagyományok Magyarországon. Budapest, Corvina.

FLESCH Ármin:

- 1911 A halál zsidó szempontból, *IMIT Évkönyv* 1911. (122–142.)

GANZFRIED, Slomo, rabbi:

- 1934–1937 Kicur sulchán áruch (קצור שלחן ערוך) A Sulchán aruch kivonata a szöveg mellett közölt magyar fordítással. II. kötet, A sabbosz és ünnepek szabályai (דיני שבת ויום טוב) Várpalota, Ford. és kiad. Dr. Singer Leó főrabbi.

1939. Kicur sulchán áruch (קצור שלחן ערוך) A Sulchán aruch kivonata a szöveg mellett közölt magyar fordítással. III. kötet, családi törvények (דיני משפחה) Várpalota, Ford. és kiad. Dr. Singer Leó főrabbi.

GOLDBERGER Izidor:

- 1908 Zsidó bucsú Ujhelyen, *IMIT Évkönyv* 1908. (251–256.)

HARASZTI György:

- 2004 Mauzóleum Pozsonyban. Chátám Szófér síremléke a „föld alatti” temetőben, in: *História* 2004/ 2–3. (67.)

HAUMANN, Heiko:

- 2002 *A keleti zsidóság története*, Budapest, Osiris.

HELLER Ágnes:

- 2000 *A zsidó Jézus feltámadása*. Múlt és Jövő Könyvek, szerk.: Kőbányai János, Budapest, Múlt és Jövő.

KELEMEN Adolf:

1906 Jeruzsálemi utam. *IMIT Évkönyv* 1906. (176–204.)

KERESZTESNÉ, Várhelyi Ilona:

2000 Egy kultusz metamorfózisai. A kultuszképződés modellje a debreceni Csokonai-kultusz fejlődésében. In: Kalla Zsuzsa (szerk.): *Az irodalom ünnepei. Kultusztörténeti tanulmányok. A Petőfi Irodalmi Múzeum Könyvei* 9. Budapest, AGROINFORM. (188–197.)

KRAUSZ Sámuel:

1902 Átoktáblák, *Ethnographia* 1902. (145–156.)

KUNIN, Seth:

1998 Judaism. In: Holm, Jean – Bowker, John: *Sacred Places. Themes in Religious Studies Series*. First published in 1994. Reprinted 1997, 1998. London, Printer. (115–148.)

OLÁH János:

1999 *Judaisztika I. Ünnepek, emléknapok, gyász- és böjtnapok, nevezetes napok*. Budapest, Filum.

ORBÁN Ferenc:

2004 *Magyar zsidó zarándokkönyv*, Budapest, Chábád Lubávics Zsidó Nevelési és Oktatási Egyesület.

POSNER, Zalman I.:

1994 *A zsidó gondolkodásmód. Hogyan látja a chaszidizmus a ma világát?* Budapest, Chabad Lubavics Zsidó Nevelési és Oktatási Egyesület.

SÁGHY Marianne:

2003 *Versek és vértanúk. A római mártírkultusz Damasus pápa korában*. Budapest, Paulus Hungarus – Kairosz. (366–384.)

SALNER, Peter:

2002 Pamätník Chatama Sofera, *Chohmes (סוּפֶר)* *Časopis Slovenskej a Českej únie židovskej mládeže*. I/X. (7–8.)

TÓTH Ferenc:

1996 *Makói temetők*. A Makói Múzeum Füzetek 83., Makó, József Attila Múzeum.

Norbert Gleszer

GRAVES OF WONDER RABBIS IN HUNGARY AS SACRED PLACES

The shrines at graves of wonder rabbis of the hasidic movement in Hungary have not been studied so far by the researchers of Hungarian ethnology of religion. Their characteristics and the community's expectations connected to them are fairly diverse. The most significant graves are still popular places of pilgrimage. They have become sacred places as a result of the influence of the people who are buried there. Prayers and petitions said at that place are considered more effective. The buildings were mainly built to protect the tombs. Their name originates from the Hebrew word for "tent". Their artistic elaboration, structure and form are various: small houses, huts with single-sloped roof or a marble chest forming a part of the tomb. They are made of different materials: brick, stone, corrugated asbestos, wood, tin, concrete fence. It is their function that is the most important and not the normative categories of aesthetics, artistic value or the style of the era.

They are significant memorials of orthodox Jews emigrated from Hungary. Most of them have been renovated. There are many tombs beside which you can find memorial tablets, candle holders, prayer books or texts of prayers and boxes for notes of requests. The graves appear on photos of pilgrims and in articles in foreign orthodox newspapers.

1. kép: A tokaji új zsidó temető ohelje, Duved Schück (–1889) és Strasser Akiba (–1924) nyughelye. (Tokaj, 2004)

2. kép: Ohel Deutsch Mózes (1844–1931) rabbi sírja felett Salgótarjánban – (adatközlői fotó)

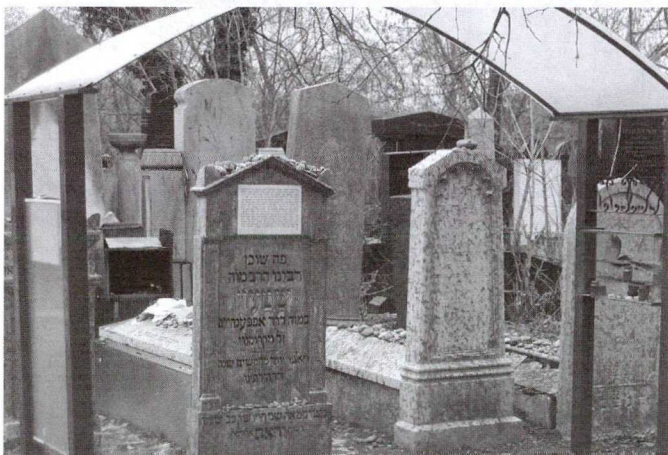

3. kép: Ohel Mose = Mózes sátra – Mose Vorhand (1880–1944) makói orthodox főrabbinak, az Ohel Mose szerzőjének, valamint feleségének felújított ohelje. (Makó, 2004)

4. kép: A makói gáon,
Ullmann Salamon
(1826–1863), a Jeriát
Slomo szerzőjének
ohelje a jángori
temetőben. (Makó, 2004)
– „Cion hakados sel
haJeriát Slomo, zécher
cádik vekados livráchá,
zhutot jehi álénú!” – A
szent Jeriát Slomo
sírköve. Áldott legyen
az igaz és szent emléke!
Az ő érdemei legyenek
rajtunk! (a tábla felirata)

5. kép: Simon
Oppenheimer
(1753–1851) rabbi ohelje
a pesti Kozma utcai
neológ izraelita
temetőben. (Budapest,
2004) – fotó: Major
Balázs

6. kép: Reich Koppel
(1838–1929) orthodox
rabbi, felsőházi tag
ohelje a Csörsz utcai
régí orthodox
temetőben Budán.
(Budapest, 2004) – fotó:
Major Balázs

7. kép:
Eizik Taub (1751–1821), az Alter
Kalever, a kállói rebbe oheljének
felújított előtere. (Nagykálló, 2003)

8. kép:
A kállói rebbe földbe süllyesztett
sírboltja. A sírkő a helység régi zsidó
temetőjére jellemző fekvő sírkő,
tetején mécsesekkel, a zarándokok
által hátrahagyott kavicsokkal, az
emlékezés köveivel és
kérőcédulákkal. (Nagykálló, 2003)

9. kép: Sáje Steiner (1851–1926), a Keresztírer, a keresztúri rebbe ohelje. (Bodroghkeresztúr, 2004)

10. kép: Az lizskai rebbe, Friedmann Cvi Hersele (1808–1874) ohelje. Középpütt a lizskai rebbe, mellette a felesége, távolabb pedig a vejük, Friedlander Chájim (–1904) sírköve. (Olaszliszka, 2004)

11. kép:

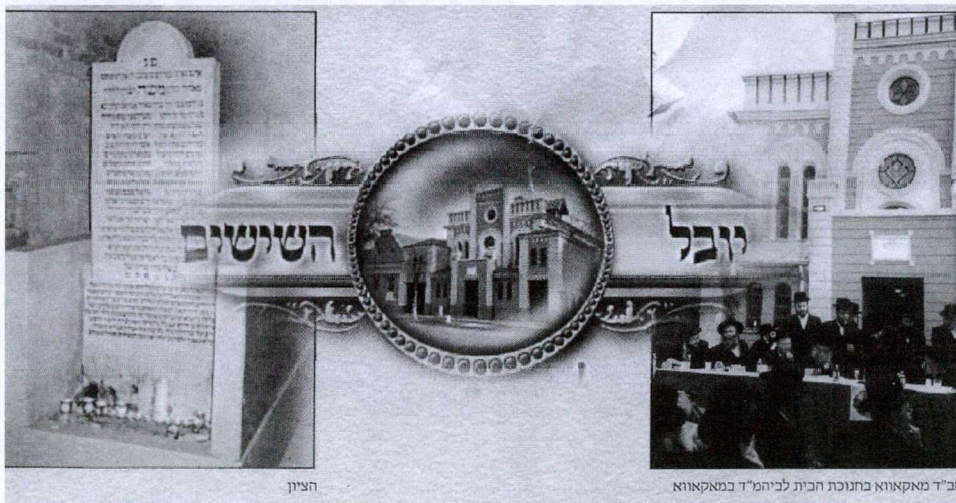
Mose Teitelbaum (1759–1841), az újhelyi rebbe, a Jiszmách Mose szerzőjének ohelje a felújítást megelőzően. A képen a rebbének és a feleségének, Cháje Szorának a sírja, valamint a rajta lévő közös kvitli-láda látható.

(<http://www.yarzheit.com/satmarrebbe.htm>)

12. kép:

Jovél hasisim – 60. évforduló., kép az ivrit nyelvű chászid sajtóban – a közösségi szimbólumként megjelenő helyek: balról Mose Vorhand sírköve és kvitli-ládája (A sírkő), jobbról a felújított makói orthodox zsinagóga, a 2002-es avató résztvevőivel (A makói bét-din feje a makói bét-hamidrás avatóján Makón), középpött az aktuális évfordulót jelölő felirattal és a felújított zsinagóga stilizált rajzával.

(Kol haOlám Kulo 2004. jún. 4.)

הציון

אב"ד מאקאווא בחנוכת חבית לביהמ"ד במאקאווא

13. kép:
Az újhelyi rebbe
felújított ohelje, mellette
a szatmári chászidok
zarándokházaival.
(Sátoraljaújhely, 2003)

14. kép:
Derek kohánim –
zsoltárt mondó chászid
kohániták az újhelyi
rebbe oheljénél a
kohanita ösvényen az
5763. liturgikus év
jahrzeitján.
(Sátoraljaújhely, 2003)

15. kép:
Imádkozó a makói
rebbe, Mose Vorhand
(1880–1944), az Ohel
Mose szerzőjének
oheljénél, halálának
50. évfordulóján az 5754.
liturgikus évben.
(Makó, 1994)
– fotó: Bacskai Sándor

16. kép:
Imádkozók az
újhelyi rebbe és
felesége sírjánál, a
rebbe halálozási
évfordulóján az
5763. liturgikus évben.
(Sátoraljaújhely, 2003)

17. kép:
„Makói zarándokok” New
Yorkból és Izraelből, Mose
Vorhand / Ohel Mose és
felesége sírjánál Makón, a
cádik 60. halálozási
évfordulóján az 5764.
liturgikus évben, a Makói
Zsidók Világszervezetének
Világtalálkozóján. A sírokon
200 liter űrtartalmú
kvitli-ládák láthatók, a rebbe
sírja felett pedig örökmécses
(nér támid) függ. (Makó, 2004)

18. kép: Az újhelyi rebbe, Mose Teitelbeum, a
Jismách Mose szerzőjének sírját – az imát és a
kvitli elhelyezését követően, távozás előtt –
lefényképező chászid férfi az 5763. liturgikus
évben az újhelyi cádik jahrzeitján.
(Sátoraljaújhely, 2003)

19. kép: Imádkozók Mose Schreiber (1762–1839), a Chátám Szofér szerzőjének és más cádikoknak a sírjánál a föld alá süllyesztett pozsonyi régi zsidó temetőben az 1990-es években. (Pozsony, fotó: Bacskai Sándor)

20. kép: Imádkozó zarándokcsoport a felújított, föld alatti pozsonyi régi zsidó temető sírjainál 2001-ben. (Pozsony, fotó: Lackó András, www.sofar.hu)